

УДК 82 (091)

Ольга Хамедова

Кандидат філологічних наук

ПАРАДИГМА АВТОР – ГЕРОЙ – ЧИТАЧ У РОМАНІ БОРИСА ТИМОШЕНКА „ПОТАЛА”

У статті осмислюється парадигма автор – герой – читач у романі Б.Тимошенка «Потала». Досліджуються образи автора і героя і, відповідно, шляхи естетизації автобіографічного матеріалу. Життєвий матеріал для твору письменник відбирав, опрацьовував і трансформував відповідно до свого задуму. Образ автора представляє герой і оповідач, причому кожний із них наділений рисами біографічного автора. Характерна риса роману – діалогізм, орієнтація на реципієнта, його активне сприйняття оповіді. Образ читача представлений на двох рівнях – реального читача творів Б.Тимошенка (друзі, родичі, професійні критики, письменники) та імпліцитного читача автобіографічного роману „Потала”.

Ключові слова: автор, автобіографічний роман, оповідач, герой, читач, авторська стратегія.

Література „non fiction” стає все більш популярною в світі на зламі XX-XXI століття, привертає увагу багатьох літературознавців (О.Галича, Н.Колошук, Г.Маслюченко та ін.). Документальна проза відбиває особистий досвід людини, тому викликає особливу довіру у читачів. У незалежній Україні спостерігається інтенсивний процес повернення творчої спадщини багатьох письменників, в тому числі мемуарних творів (автобіографій, спогадів, щоденників тощо).

Художнє осмислення власного „духовно-біографічного” досвіду стало нагальною потребою відомого письменника Бориса Тимошенка, свідка драматичних суспільно-політичних колізій XX століття. Автор належить до покоління „шістдесятників”, адже саме в 1960-і роки відбулося творче становлення прозаїка, вийшли його перші художні і публіцистичні твори.

Писати в умовах творчої несвободи, вимушеної самоцензури було нелегко, тому багато творів чекали на свого майбутнього читача. В демократичних умовах письменник нарешті зміг реалізувати свій творчий задум: цілісно осмислити свій життєвий шлях від дитинства до сьогодення. Так з'явилася на світ „Головна Книга Життя” Бориса Тимошенка – автобіографічний роман „Потала”. Письменник працював над романом упродовж 1995-2009 років, проте значно раніше створив щоденники, записники, покладені в основу. Автобіографічний роман „Потала” складається з семи частин („книг”), з них видана лише перша („Безвість”) у журналі „Дніпро”.

У сучасному літературознавстві немає чіткої системи документальних жанрів. Н. Колошук з цього приводу зазначала, що „традиція української літератури факту дискретна, а теорія недостатньо відрефлектована” [4, 48]. Проблема автора як об'єкта і водночас суб'єкта зображення в автобіографічній прозі одна з дискусійних. Тому актуальним вважаємо дослідження специфіки образів автора і героя, і, відповідно, шляхів естетизації автобіографічного матеріалу в романі Бориса Тимошенка. Жанрове визначення твору Б.Тимошенка – „роман-сповідь” – змушує замислитися над питанням про автора і реципієнта: хто сповідається і кому? Тому мета статті – осмислити парадигму *автор – герой – читач* в автобіографічному романі Бориса Тимошенка „Потала”.

Сповідь – це насамперед самоаналіз всіх вчинків і думок, це розмова із власною совістю. Автобіографічний роман „Потала” Б.Тимошенка – це публічна сповідь, на яку зважається письменник, тому й авторська стратегія впливу на читача передбачає щиру, максимально відверту розмову. М.Зубрицька автобіографічні твори називає автокомунікативними, проте підкреслює „навіть в інтимному просторі автокомунікативних текстів відведено місце для глибоко прихованої присутності внутрішнього читача, який має перетворювати досвід автора у власне джерело пошуків, питань та відповідей на одвічні запитання” [3, 210]. У романі – септалогії Борис Тимошенко послідовно розкриває читачеві історію становлення свого героя як особистості, письменника, громадянина. Композиція твору – це складна мозаїка текстів, яка складається зі спогадів

оповідача і фрагментів щоденників, які вів автор упродовж життя. Отже, події змальовуються двовимірно: крізь призму сприйняття автобіографічного героя і оповідача. „Специфіка автобіографічної прози полягає у наявності двох спектрів образу автора – оповідача та героя, зрілого характеру та характеру в процесі розвитку” [5, 6]. На цьому наголосив автор, адже метою написання роману визначив: „осмислити свій шлях від себе вчорашнього до себе сьогоднішнього” [7,730].

Оповідач постає носієм авторської свідомості, його погляд на події виявляється найбільш авторитетним у творі, такий тип наратора вслід за М.Легким назвемо відавторським. Тому читач може порівняти дві точки зору на події – миттєву реакцію, зафіксовану в щоденниках, записниках і осмислену, зважену через роки оцінку письменника. Зміну світоглядних позицій підкреслюють і часові форми: минулий час оповіді наратора змінюється теперішнім, коли говорить автобіографічний герой, наприклад: „Я вже чекав, хоча причини свого чекання ще не усвідомлював, – згодом збагну. А зараз сиджу під сінешніми, всередину відчиненими дверима на якійсь приржавілій посудині, перекинутій догори дном, і сторожко дивлюся через поріг” (підкреслення наше – О.Х.) [6, 2].

Автобіографічний роман побудований за хронологічним принципом: автор послідовно розповідає про своє життя від 1940-х років до 2009 року, проте часопростір твору розмикають спогади про розкуркулення родини, колективізацію, голодомор, тобто події, які передували народженню головного героя. На відміну від мемуарів, для автобіографічного твору характерний єдиний тематичний центр – це історія „Я”, а історія суспільства (колективізація, війна, хрущовська „відлига” та ін.) подається крізь призму сприйняття автора, його суб’єктивну оцінку.

Письменник шукає витоки свого світосприйняття і віднаходить їх в дитинстві. На формування характеру героя – надміру вразливого, емоційного, запального – вплинула родинна драма: батько після війни опинився в сталінських таборах, мати, не знаючи про це, одружилася з іншим чоловіком, який втратив у війну

свою родину. Але тут повернувся батько, дружину простити не зміг... Радянське виховання створило в душі підлітка образ вітчима – воїна-героя, а батька – зрадника. Відавторський оповідач неодноразово повертається до цього епізоду, осмислює його. Драма, яку пережив юний Борис, стала причиною світоглядної кризи дорослого Бориса Тимошенка.

Основним у творі є внутрішній конфлікт героя, якого роздирають суперечливі почуття: любові до України і відданості радянській владі. Відзначимо, що цей конфлікт художньо втілений у творчості багатьох українських письменників (М.Хвильового, В.Сосюри, О.Довженка, Б.Антоненка-Давидовича та ін.), що свідчить про типовість цього явища. Б.Тимошенко роздумував над феноменом „радянського українця” упродовж всього життя, що засвідчують його щоденники. Він переконливо доводить, що страх перед репресіями на підсвідомому рівні змушував людей довіряти радянській владі, підкорюватися їй: „Материн жах у моїх генах...Зі страху мати полюбила владу, стала їй вірною, бо це був єдиний вихід, щоб вижити...” [7, 521]. Таким чином автор вписує свою історію в контекст долі кількох поколінь українців, які вижили в суворих реаліях ХХ століття.

Характерною рисою художньої автобіографії є психологізм, адже „автобіографічний герой веде спостереження над своїми вчинками, думками, почуттями” [5, 3]. П.Рікер виокремлює „свідомість, що вивчає себе”, тобто самосвідомість. Вона переважно реалізується у вигляді рефлексії, що є „актом повернення людини до себе” [8, 201]. Автор поступово розкриває перед нами душу героя, його ідейну еволюцію. З дитячих літ Борис Тимошенко гостро відчував неправду, кидався у вир боротьби, тому й отримав звання „неблагоннадійного” ще замолоду від кадебістів. Талановитий, здібний оратор привертав увагу своїх слухачів до нагальних проблем: викривав кар’єристів, пристосуванців, засуджував арешти української інтелігенції, захищав молоді паростки демократії в часи хрущовської „відлиги”. Душу героя загартувала також довга, виснажлива боротьба з важкою хворобою серця, та любов до життя, віра у власні сили все ж перемогли відчай. Проте відавторський оповідач не ідеалізує

автобіографічного героя, зображує його критично, часто картає за слабкодухість, нерішучість, запальну вдачу, тобто він наділений „всезнанням”. Так, оповідач відчуває провину за те, що не долучився повною мірою до дисидентського руху і звинувачує себе молодого: „до правди Чорновола і Горинів – особливо тепер по багатьох роках усвідомлюю – я тоді був просто не доріс ” [7, 222]. Психологічні колізії персонажа розкриваються за допомогою внутрішніх монологів: „Боже, нащо я так мучусь? Адже про мій намір ніхто не знає, я нікому не хвалився. Це лиш моє внутрішнє бажання. Спершу все видавалося простіше, а тепер... ” [7, 220].

Автобіографічний герой роману „Потала” – це людина скovorодинівського типу (М.Шлемкевич), адже герой в пошуках кращого нового світу чинить внутрішній опір системі, іде шляхом самовдосконалення. Молодий Борис Тимошенко поступово доходив до усвідомлення глобальної кривди, заподіяної всьому українському народу. Звідси і назва твору – „Потала”, яка пов’язана не тільки з життям героя, вона символічно позначає наругу над всією Україною, знищення історичної пам’яті кількох поколінь українців.

Автобіографічний герой проходить діалектичний шлях пізнання себе, свого серця (недаремно, один із улюблених афоризмів Б.Тимошенка – „глибоке серце людини, і хто пізнає його” – Г.Сковорода). Відчутна авторська інтенція – донести до свого читача духовні істини: любов до Батьківщини підносить людину, морально очищує і приводить до Бога. Тому й конфлікт у творі набуває філософського відтінку: герой бореться з темними силами, які знищували в серцях українців любов, віру, свободу. Напруження у творі досягає кульмінації, коли зображується боротьба Народного Руху України з радянською владою, тобто події 1989-1991 років. Таким чином, герой не залишається незмінним, він еволюціонує: якщо спочатку ми бачимо невпевненого чоловіка, з суперечливими думками, то наприкінці твору – це вольова людина з вірою і любов’ю в серці.

У романі автор не оминув увагою події особистого життя, зобразив непрості родинні стосунки. Автор вмотивовує причини розлучення з першою дружиною, Яриною Антоненко-Давидович, при цьому викриває причини розладу в родині.

Показово, що одну з семи книг твору автор називає „Молитва за сина”, але вона зображує не тільки кривий зв'язок найрідніших людей. У ній присутній і філософсько-символічний підтекст: хвороба Олеся – це горе цілого покоління, „опроміненого” Чорнобилем, тому не тільки батько, але й Україна молиться за своїх синів.

В автобіографічному романі багато уваги приділено насамперед Борису Антоненку-Давидовичу, який був не просто тестем Борисові Тимошенку, а його духовним батьком. Автор відзначив, що Б.Антоненко-Давидович значною мірою вплинув на формування національного світогляду героя. Довгі роки життя Борис Тимошенко разом з дружиною піклувалися про батька, потім збирали і опрацьовували його спадщину, боролися за гідне вшанування його пам'яті. Про духовний зв'язок сина з батьком свідчить і те, що Борис Тимошенко втілює найзаповітнішу мрію Бориса Антоненка-Давидовича – виголосив на Софійському майдані четвертий універсал Української Народної Республіки.

Герой розкривається багатогранно, зокрема і в стосунках із культурними, політичними, церковними діячами, серед них І.Дзюба, І.Світличний, В.Чорновіл, Патріарх Мстислав та ін. Письменник розкриває їхню сутність через лаконічні, точні, яскраві характеристики. Значну увагу автор приділяє своєму товаришеві, письменнику В.Забаштанському: „Я з Володею здружився в університеті, нас зближувала не тільки залюбленість у поезію, а й правдолюбство, непокора... Володя не меншою мірою був корчагінцем, ніж я, адже Микола Островський його земляк, із Шепетівки. Але свою вузькоколіюку тягнув хоч і відважно, однак й розважливо. Почасти незрячий бачив краще за мене, запального та зухвалого” [7, 213].

З автобіографічного матеріалу письменник відібрав ті факти, які були визначальними для його творчої самореалізації. Письменницька самокритика, як відзначає Л. Вашків, „зумовлена потребою осягнення сутності і своєрідності власної творчості, свого місця в літературному процесі” [1, 9]. Б.Тимошенко розкриває перед читачем секрети творчого процесу в останній частині роману „Три зачарованих кола”, в якій з'являється персоніфікований образ творця

роману. Він синхронізує час написання твору, який зафіксований в щоденниках і час оповіді. Письменник пояснює народження задуму твору, зображує опрацювання свого архіву (щоденників, записників, листів). Таким чином, читач не тільки переконується в автентичності відтвореного, а й відчуває себе причетним до співтворчості.

Образ читача представлений на двох рівнях – реального читача творів Б.Тимошенка (друзі, родичі, професійні критики, письменники) та імпліцитного читача автобіографічного роману „Потала” (останнього розуміємо як багатогранну образну проекцію читача у тексті).

Для письменника завжди була важлива думка професійних читачів (критиків, письменників). Перші твори письменника – новели, в яких автор піднімав гострі питання національного буття, були високо поціновані І.Світличним, проте шлях до масового читача їм був закритий. Б.Тимошенко поважав думку І.Дзюби, „як завжди по-мудрому врівноваженого, доброго” В.Забаштанського, критика „гострого і нещадного”, хоча не завжди з ними погоджувався [7, 168]. Автор з відстані прожитих років іронічно оцінює себе, молодого письменника, тому й говорить, що своєю ранньою повістю, написаною в модерністському ключі під впливом Кафки і Джойса, хотів „потрясти” критиків, письменників.

Письменник прагнув утвердження в літературних колах, значення цієї читацької аудиторії підкреслив у творі: „справжній твір мене очистить у очах товаришів” [7, 458]; „Перший мій роман, перший варіант якого так захоплено сприйняли дорогі для мене письменники” [7, 728] (підкреслення наше – О.Х.). Непростим був шлях багатьох творів Б.Тимошенка до широких читацьких мас, адже вони проходили сувору цензуру. Публікації Б.Тимошенка особливо пильно контролювали партійні органи, тому й колеги ставилися до нього не однозначно, деякі – зі зневагою і підозрою. Тому позитивні відгуки співробітників редакції „Літературної України” завжди підбадьорювали автора, надихали на творчість: „Особливо тішило, що новела сподобалася працівникам редакції” [7, 302].

Творчою перемогою Б.Тимошенка читачі-колеги визнали його перший роман „Зваба”. Серед тих, хто привітав письменника, автор відзначив

Ю.Мушкетика, В.Брюховецького, Б.Харчука і П.Загребельного. Хоча суворий суддя, видаваторський оповідач, з відстані прожитих років звинувачує себе у тому, що „останніми доробками я попсував свою „Звабу”. Стереотипними, тенденційними, дурними...” [7, 458]. Роман „Самовирок” започаткував новий етап в творчості письменника, І.Дзюба відзначив, що в ньому переконливо розкрита тема голодомору. Цей твір був відзначений літературною премією імені А.Головка. Особливо багато важило для письменника визнання читачів: „мене помічено знову, мене почуто, мене читають...” [7, 728].

Плідним було спілкування автора з талановитим письменником, проникливим критиком Б.Антоненком-Давидовичем, який порадив написати йому про свою родинну драму. Проте правдивий роман в умовах творчої несвободи було написати нереально. Хоча автобіографічні епізоди були неодноразово художньо переосмислені письменником, зокрема і в романі „Зваба”, в якому прототипом головної героїні була матір письменника.

За В.Ізером, імпліцитний читач – це важлива текстуальна стратегія, що передбачає, прогнозує чи закладає можливі перспективи розмаїтих реакцій реального читача [3, 220]. Автор намагається моделювати читацький досвід, переконливо доводить, що для кожної людини органічний глибинний внутрішній зв'язок з Батьківщиною. Через всі перипетії долі героя читач поступово приходить до усвідомлення цієї істини і переживає це як особисте відкриття: „І незалежно від того, про чий лінії долі розповідають нам тексти, вони розповідають водночас про нас, тому ми їх читаємо і любимо” [3, 226]. У творі є прямі звернення до читача, якого автор намагається переконати у достовірності зображеного, водночас заінтригувати наступним епізодом: „Одразу застережу, – в тому, що зараз станеться немає найменшої вигадки” [7, 153]. Коли ж коментарі оповідача з'являються після зображуваних подій, можна говорити про інший тип взаємодії автора з читачем, комунікації „post factum”, наприклад: „Я не даремно зосереджувався на цьому особливому епізоді зі свого життя” [7, 585]. Ці зауваження оповідача виявляють повагу автора до читацької думки.

Автор змушує читача співпереживати, співчувати героєві твору, адже відкриває його найпотаємніші почуття, суперечливі думки і вчинки. Б.Тимошенко роздумує над природою кохання, різних його виявів: від романтичного захоплення, сліпої пристрасті до вірної любові. Тому у творі епізоди, в яких розкриваються стосунки автора з жінками, є найбільш зворушливими. Авторська стратегія враховувала емоційний чинник, бо „саме емоції, які викликає той чи той текст, є чи не основним засобом підтримувати читацьку увагу” [3, 225]. Інший спосіб активізації уваги читача в романі – прийом антиципації, передбачення відавторського оповідача, які посилюють драматичне напруження: „Якби я був тоді знав, що станеться зі мною через рік, якби був хоч на йоту передчув, у яку потраплю пастку, то „Літературну Україну” оминув би десятою дорогою...” [7, 210]. Таким чином, в романі втілюється один із різновидів „гри автора з читачем”: „спроба залучити читача до спільного процесу пізнання базових людських цінностей ” [3, 252].

Погоджуємося з думкою М.Зубрицької, що на рецептивний процес істотно впливають домінантні художньо-мистецькі напрями, естетичні ідеали, ідеї, які пронизують усі сфери суспільного та культурного життя цієї епохи, і навіть політична ситуація [3, 261]. Гіпотетичним читачем автобіографічного роману „Потала” є людина патріотична за переконаннями, небайдужа до актуальних суспільних проблем, розвитку національної культури. М.Бахтін наголошував, що біографія розрахована на спорідненого читача, що сприйме її як дар. На нашу думку, автор орієнтувався не стільки на читачів свого покоління, скільки на молоду аудиторію, якій невідомі перипетії боротьби „дисидентів”, „рухівців” за незалежність України. Наше припущення підтверджує „Післяслово” автора, в якому є певні зауваження щодо читацької рецепції роману. Письменник відзначив, що роман у рукописі „читали й добре відгукувалися люди переважно мого покоління”. Проте Б.Тимошенко хотів, щоб прочитала саме молода людина, яка сформувалася в іншу епоху і має відмінний погляд на світ [7, 824]. Взагалі, в післяслові визначено основну „інтерпретаційну траєкторію” роману, адже тут автор наголошує на провідній ідеї твору і сподівається на розуміння читача [3,

267]. Заключна частина має публіцистичний характер, певною мірою нагадує промову, звернену до читачів. Автор розповідає про долі своїх однолітків-випускників рідної школи і виявляє згубний вплив русифікації, який призводить до втрати національної ідентичності, морального виродження. Письменник звертається до своїх читачів із закликом остаточно подолати комплекс меншовартісності, примножувати досягнення батьків, відроджувати Україну.

Отже, в автобіографічному романі-сповіді „Потала” Б.Тимошенко представляє „альтернативну людську історію”, в якій відбилася історія цілого народу. Письменник добирав життєвий матеріал відповідно до задуму і його реалізації: фіксував увагу читача на тих моментах, які були визначальними для формування його морально-етичних принципів і громадянської позиції.

Автор спілкується з читачем за посередництва своїх персонажів: автобіографічного героя і відавторського оповідача. У творі визначальною виявляється позиція оповідача, який представляє авторську свідомість і осмислює конкретні реалії життєвого шляху з певної абсолютної височини. Він критично, подекуди іронічно оцінює автобіографічного героя, характер якого подано в розвитку. Письменник вдається до самоаналізу, осмислення витоків свого світогляду, тому підкреслює неоднозначний характер персонажа. Автор використовує різноманітні стратегії активізації читача: він коментує вчинки героя, переконує у достовірності зображеного, висловлює сподівання на розуміння, пояснює назву твору, визначає провідну ідею тощо. Таким чином, читач не тільки переконується в автентичності відтвореного, а й відчуває себе причетним до співтворчості. Вважаємо, що і художні, і художньо-документальні твори Бориса Тимошенка потребують подальшого глибокого і неупередженого дослідження.

Список використаних джерел

1. Вашків Л.П. Епістолярна літературна критика: становлення, функції в літературному процесі / Вашків Л.П. – Тернопіль, 1998. – 135 с.

2. Дудюк Л.П. Проблема становлення особистості в російській автобіографічній прозі початку XX століття (В.Короленко і М.Горький): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол.наук: спец. 10.01.02 „Російська література” / Л.П.Дудюк. – Херсон, 2005. – 18 с.

3. Зубрицька М. Homo legens: читання як соціокультурний феномен / М.Зубрицька. – Львів: Літопис, 2004. – 352 с.

4. Колошук Н. Табірна проза в парадигмі постмодерну / Н.Колошук. – Луцьк: РВВ „Вежа”, 2006. – 500с.

5. Маслюченко Г.О. Художні мемуари та автобіографічна повість в українській літературі 90-х років XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.01 „Українська література” / Г.О. Маслюченко. – Дніпропетровськ, 2004. – 24 с.

6. Тимошенко Б. Безвість / Б.Тимошенко // Дніпро. – 2008. – № 7-8. – С. 2-137.

7. Тимошенко Б. Потала. Рукопис. – 822 с.

8. Хализев В.Е. Теория литературы: Учебник / Хализев В.Е. – М.: Высшая школа, 2005. – 405 с.

Хамедова О.А. Парадигма автор – герой – читатель в романе Б.Тимошенко «Потала».

Статья посвящена исследованию романа Б.Тимошенко в аспекте *автор – герой – реципиент*. Главное внимание уделяется образам автора и героя и, соответственно, проблеме эстетизации автобиографического материала. Жизненный материал для произведения писатель отбирал, обрабатывал и трансформировал в соответствии со своим замыслом. Образ автора представляют герой и рассказчик, причем каждый из них наделяется чертами биографического автора. В романе читатель представлен как реальный и имплицитный.

Ключевые слова: автор, автобиографический роман, герой, рассказчик, читатель, авторская стратегия.

Khamedova O.A. The aspect *author – character – recipient* in the B.Tymoshenko's novel "Mockery".

The article is devoted of the B.Tymoshenko's novel "Mockery" in the aspect of *author – character – recipient*. The main attention is concentrated on correlation of destiny and creation, writer's biographical and literary essence. The writer chose vital material for his literary works, worked up and transformed it according to his artistic intention. The author's image is presented by the character and narrator. The recipient is presented by real and implicit reader in his novel.

Key words: author, autobiographic novel, hero, narrator, reader, author's strategy.